

ANDERS E. JOHANSSON

AVSLÖJADE?

Om Karl Vennberg, Paul de Man, litteraturen och fascismen

Föreställningen att sanning uppenbaras genom att slöjor förs åt sidan präglar inte bara esoteriska läror utan även moderna sätt att se på kunskap. Obduktioner, mikroskop och teleskop har tillåtit människans vetenskapliga blick att tränga in i det för blotta ögat osynliga. Offentligheten har setts som en plats där fria diskussioner belyst vad som dolts i mörker, och subjekten har försökt att genom terapi nå sanningen om sig själva, bakom livslögnerna och försvarsmekanismerna. För en modern kunskapssyn är sönderrivandet av illusioner och slöjor liktydigt med framsteg, sanning, identitet och mening.

Varför återvända till Karl Vennberg och Paul de Man? Det jag är intresserad av är vad avslöjanden som de att Vennberg så sent som 1942 medverkade i en nazistiskt präglad tidskrift, och att de Man vid samma tid, i det ockuperade Belgien, skrev artiklar med antisemitiska inslag, kan ha för betydelse för hur vi läser dem *och* för hur vi läser fascismen och nazismen. Peter Lutheresson (2002) respektive Ortwin de Graef (1987) har lyft fram fakta i ljuset, och därmed förändrat den kontext i förhållande till vilken vi läser deras texter.¹ Men *hur* förändras den? Hur bör den förändras? Och vilken betydelse kan detta ha för vår förståelse av relationen mellan litteratur och fascism?

Det är inte så att avslöjandets logik är helt självklar eller oproblematiserad. När faktaresistenta

konspirationsteoretiker på fascistiskt manér menar att djupare och dolda sanningar bara kan avslöjas genom myter och lögnar står det klart att avslöjandet är *både* bot och gift – ett farmakon i Derridas mening – och därmed också att det bör användas varsamt och att dess effekter bör studeras noggrant.²

Michel Foucault menade att misstänksamma förenklingar hindrat oss från att läsa fascismen noggrant. I en intervju hävdar han att det saknas ”a precise historical analysis” beroende på ”a general complicity in the refusal to decipher what fascism really was”.³ Visserligen sade Foucault detta för snart fyrtio år sedan, och mycket har naturligtvis hänt vad gäller forskningen om fascism, men det finns fortfarande en utmaning i det han lyfter fram som är värd att stanna upp vid:

The non-analysis of fascism is one of the important political facts of the past thirty years. It enables fascism to be used as a floating signifier, whose function is essentially that of denunciation. The procedures of every form of power are suspected of being fascist, just as the masses are in their desires. There lies beneath the affirmation of the desire of the masses for fascism a historical problem which we have yet to secure the means of resolving.⁴

Om begreppet fascism blir ett flytande tecken som framförallt handlar om att fördöma och därmed stärka identiteten hos den fördömande riskerar det också att förlora sin analytiska skärpa när det gäller att se relationer som inte kan skrivas in i tydliga och förväntade sammanhang. Foucault formulerar det i artikeln ”The Subject and Power” som att det är för att vi ser fascismen som patologisk och främmande som den framstår som gåtfull:

I'd like to mention only two "pathological forms" – those two "diseases of power" – fascism and Stalinism. One of the numerous reasons why they are so puzzling for us is that, in spite of their historical uniqueness, they are not quite original. They used and extended mechanisms already present in most other societies. More than that: in spite of their own internal madness, they used, to a large extent, the ideas and the devices of our political rationality.⁵

Foucaults poäng är att fascismen är historiskt unik – han relativiserar inte, menar inte att all makt är fascistisk – samtidigt som den använder sig av mer eller mindre allmänmänniskliga mekanismer *och*, allra viktigast, utnyttjar ”idéer” och ”apparater” som den delar med andra moderna politiska rörelser inom en gemensam politisk rationalitet.

Hur ska vi förhålla oss till en sådan tanke om att fascismen är en särskild sorts användning, om än en renodling, en förvridning, kanske en överdosering, av idéer och former som också hör till den demokratiska traditionen? (Kanske är den till och med en av demokratins autoimmuna sjukdomar?) Om det är så, om det inte alltid går att artbestämma, dra tydliga gränser och placera i givna fack, måste vi luta oss mot vår omdömesförmåga, konsten att läsa noggrant. Och detta gäller i så fall även hur vi ska förstå fascismens betydelse i den västerländska rationalitetens tanketradition. Samtidigt som vi fortsätter att bestämma, exponera och fördöma fascismen, skydda demokratin inom de etablerade sätten att förstå och handla, måste vi även

ifrågasätta det vi då tar för givet, inte förenkla, relativisera eller bestämma utan spåra uppmärksamt – som en del av motståndet gentemot fascismen. Vi måste som forskare kontextualisera i traditionell mening, men vi behöver även dekontextualisera, det vill säga problematisera sådana sammanhang vi tar för givna.

Ur nattens mörker: ljus och mening?

Jag läser de Man och Vennberg annorlunda efter avslöjandena. Men jag förstår även fascismen och litteraturhistorien på andra sätt. Skikt jag tidigare inte lagt märke till framträder. Som ett exempel kan tas Almqvists ”Skaldens natt”. Jag blir visserligen fortfarande hänförd av hur denna prosadikt gestaltar poesins särskilda slags lek med mening, men ser samtidigt likheterna med fascismens förtröstan på mytens menings- och gemenskapsgrundande förmåga, och i antropocens tidevarv skrämmer dessutom själva den tro på makten i människans meningsskapande som visar sig – vilket, i sin tur, kanske gör detta till en ännu viktigare text att läsa?

Att några av fascismens rötter sträcker sig ner till romantikens drömmar om nya sammanhang är uppenbart, både vad gäller tron på det estetiska och förhoppningarna om trygghet i nationella gemenskaper. Detta betyder inte att vare sig romantiken eller Almqvist är fascistiska, men en del saker är trots allt värda att lägga märke till. I ”Skaldens natt” ligger diktjaget sömnlöst på grund av insikten om alltings meningslöshet. ”Ingenstädes sammanhang”, konstaterar han, inte ens konsten hugsvalar längre hans hjärta. Herrens röst erbjuder honom då först styrka och ett liv i kamp och strid mot allt fel i världen, men diktjaget väljer i stället att bli ett lamm, att ge upp sig själv i mystikens enhet med gud. Först då föds konsten, skapandet, livet på nytt i honom, och Herren ger honom bara ett råd:

”Ihågkom blott att stå på intet, och att stödja dig vid intet.

”Då skall intet röra dig, och du själv skall era intet; men du skall få makt med allt.”⁶

Här avstår visserligen diktjaget från den vilja till handling som senare kommer att utmärka fascismen, men här finns även annat som inte drar upp lika klara skiljelinjer. Ur intet föds konsten, vilken övervinner förgängligheten i sitt skapande av mening och därmed får ”makt med allt”, står det, samtidigt som diktjaget senare konstaterar att han ”målar blott”. Hur konstellationen intet, allmakt och självundergrävande ironi konstituerar den tro på det estetiska som återfinns hos romantikerna, men även hos Baudelaire och hans modernistiska efterföljare, har Anders Olsson klarlagt i *Läsningar av Intet*.⁷ ”Skaldens natt” skriver in sig i denna tradition när den låter intet bli utgångspunkt för viljan att skapa sammanhang. Det är själva förlusten, såret som möjliggör skapande, kraft, identitet. Ironin undergräver denna tro, men avsäger sig den inte. Man får inte bortse från skillnaderna, men man måste också erkänna likheterna med vad historikern Roger Griffin menat är fascismens grundläggande myt, den om pånyttfödelse genom den bottenlösa avgrunden.⁸

Samma slags estetiserande mystik finner vi i Vennbergs dikt ”Klassisk prolog”, som inleder vad han själv räknade som sin debutdiktsamling 1944. Den börjar med en beskrivning av en gammal parks ”vissna blommor”, ”förfallna sandplaner och tomma gångar”, i vilken diktjaget sitter med sin nyfödda dotter. I likhet med Almqvists finner inte heller denna poet någon mening, inte ens i dikten: ”Det fanns en dödens fläkt i diktens skönhet / en visshet om förgängelse.” Och denna visshet sträcker sig till att gälla all mänsklig mening, moral och kunskap:

Så växlar ont med gott och sant med falskt
fast ont och gott och sant och falskt är ord
som inte växt ur hemlighetens grund
och ej har mening utanför vår tanke⁹

I detta intet återstår bara en ironiskt opretentiös lek med mening, prat med en nyfödd som, får vi anta, bara kan jollra till svar:

Ska vi prata med varann
Visst ska vi det
vi löser livets gåtor
på tu man hand i en förfallen park
där gullregn blommor och där solen spelar

Men plötsligt bryter dikten den tillbakahållna ironin för att låta den spelande solen skrivas in i reflexionens och mystikens metaforik:

Jag ser hur solens strålar sakta strilar
och genom träd i dallring tränger ner
till dammens vatten som i en fontän
av lågor återkastar dem mot rymden

Dikten slutar så, med ett suggestivt antydande om möjligheten av en reflexionens skapande pånyttfödelse, av poesins kontakt med, eller instiftande av, den ”hemlighetens grund” som varit förlorad.

En särskild syn på meningsskapande knyter således samman aspekter av fascismen med modernismen, men också med andra områden inom det moderna samhället. Avslöjandets logik är en sådan förbindande tråd, föreställningen om meningens födelse ur förlusten av mening en annan. Den senare har att göra med mystik och alkemi, fågel Fenix och fruktbarhetsmyter, liksom med den tro på det estetiska som växer sig stark i och med romantiken och som bär på hoppet om att en ny värld ska födas då den gamla ordningen gått förlorad, men också med hur förlusten och såret i en mer vardaglig mening kan ses som meningsgivande. I ”Klassisk prolog” bildar denna tråd resonansbotten till det på lek förda samtalet. Estetisk distans och lek omintetgör inte alltid kopplingar till idésammanhang som vill ta leken på allvar, inte ens till totalitära föreställningar om att drömmar om tillhörighet och meningsgivande sammanhang är så viktiga att de måste realiseras med våld. Skillnaderna finns där, det handlar inte om att identifiera fascismen hos vare sig Almqvist, Vennberg eller i litteraturhistorien, utan om att acceptera att skillnader och gränser inte utesluter förbindelser.

Nätter som inte är så meningsfulla

Det vore lätt att fortsätta att avslöja, visa att förekomsten av dessa mytmönster inte är begränsade till fascismens och modernismens traditioner, utan naturligtvis genomsyrar även vår samtid, inte minst dess filmer och teveserier. Det är dock lika viktigt att dekontextualisera som att kontextualisera, lika viktigt att se hur det som förenar aldrig lyckas skapa identitet, hur en bestämning aldrig uttömmar en text. När "Skaldens natt" liksom "Klassisk prolog" ses i relation till fascismens kontext behöver inte detta förminska dem, bestämma dem, kategorisera dem, eller leda till att de utesluts ur den goda litteraturens kanon, det kan också vidga läsningen av dem och av den historia de tillhör, ge mer kunskap och öppna kontexter som tagits för självklara. När en kontext förskjuts visar sig sådant som alltid funnits där. En sådan dekontextualisering går inte att kontrollera och förutsäga, som forskare bör man bara uppmärksamt följa möjligheterna som öppnar sig, inte försöka stänga dem genom att omedelbart bestämma och kategorisera, inte sträva efter att så snabbt som möjligt åter stabilisera kontexterna. Insikten om att hoppet om mening i "Klassisk prolog" kan ses i ljuset av fascismens och nazismens mytologier bör därför inte läsas till frågan om Vennberg var eller inte var nazist, eller om modernismen ska fördömas eller inte. I stället kan konstiga kopplingar få framträda, som den att Vennbergs poetiska tänkande och arbete med mening även innehåller helt andra nyanser och möjligheter, vilka blir tydliga först i och genom att de relateras till den ovan diskuterade myten om intet och meningens pånyttfödelse.

I en sen dikt av Vennberg, "Flickan i snabbköpet" från 1987, finner vi, liksom i "Klassisk prolog", ett möte utan förståelse. Ålderdom och förgänglighet, poesins och livets, är här i än mer avsaknad av mening än i "Klassisk prolog":

Om poesin, som du säger,
är att bestjåla sig själv på något som man inte har,
så tillåt mig att ur fransidan av min existens

också mana fram flickan i snabbköpet,
när hon otåligt och besvärat
som om ålderdom var något smittsamt
sticker till mig växelpengar.¹⁰

Diktjaget tar med sig bilden av "denna självlysande flicka / som redan vet / hur man föds och dör som snabba växelmynt" till de nattliga samtalen med sina skuggor. Det självklara vetandet behöver tydligen utsättas för skuggor, vilket innebär något annat än att avslöja det. Poesins ironiska motstånd öppnar sig inte heller längre mot den metaforernas suggestivt uppenbarande ljusmystik som fanns i "Klassisk prolog", utan förs med hjälp av prosaiskt sakliga lexikon, i vilka diktjaget bläddrar sig fram till det som förenar honom och flickan: "vidare till minere / (medan katten krafsar ner telefonluren): / hänga utöfver, liksom till fall".

Den rent konventionella ordboksdefinitionen – som diktjaget leds till genom associationer födda ur ett möte i snabbköpskassan – leder så till en avslutande reflexion över livet vars ton påminner om den 44 år äldre dikten:

Ja, här dinglar vi alla,
liksom till fall,
flickan i snabbköpet och vårt himmelsblå klot
inte undantagna;
med bibehållen värdighet,
vill jag hoppas,
som om evighetens små räddningsbåtar
hängde och väntade på oss i spindelväven
under oss.
I sista hand är ju också livet
att bestjåla sig på något som man inte har.

Negationerna finns fortfarande där, liksom ironin, men i sin saklighet dekontextualiserar de samtidigt sig själva i förhållande till den mystiska och mystiska tro på meningsskapande vi mött tidigare. Det "som om" som markerar att "evighetens små räddningsbåtar" är poetiska, blott målade, personifikationer, kan inte så lätt ses som estetisk lek, och knappast heller knyts till den vilja till mening som förenar delar av

modernismen med fascismen. Här hänger *alla*: flickan, jordklotet, livet självt – och att hänga är att inte kunna göra något oavsett vad man *vill*. Det är en position utifrån vilken det inte går att välja att skapa mening. Dikten framställer inget sammanhang som skulle kunna karakteriseras som meningsfull pånyttfödelse, inget intet med demoniska dimensioner, inte ens på lek, bara ett osorterat *alla*. Naturligtvis finns frestelsen och möjligheten att sätta in dikten i den mytiska kontext jag beskrivit ovan, men att dingla ”liksom till fall” är väl något annat än att stödja sig på intet? Om livet är ”att bestjälja sig på något som man inte har” så återstår inte mycket av mänsklig vilja, kontroll och sammanhang. Den värdighet dikttaget hoppas på är knappast heroisk, genial eller hoppfull. Om Baudelaire tog ner dikten i Paris rännsten, från dess ideala azurblå himmel, så hoppades han ändå, i sin wagnerianism, att onskans blommor heroiskt och meningsfullt skulle spira ur den. Vennberg vill vara kvar i meningslöshet, för att undvika dem som i likhet med flickan i snabbköpet är säkra och vet. Vi måste kanske kontextualisera, se meningsgivande sammanhang, men också, som sagt, dekontextualisera, och framförallt (inte minst som forskare) låta oss själva dekontextualiseras av de texter vi läser, mötena vi är med om.

Mening, förståelse och sammanhang

Den här artikelns röda tråd utgörs av tanken att det finns aspekter av modern rationalitet och kunskapssyn som förbinder vetenskap, politik och konst och som dessutom utgör en del av fascismens genealogiska sammanhang, aspekter vilka måste läsas noggrant, inte bara sättas in i färdiga kategorier. Fascismens förutsättningar i modernitetens former av vetenskaplig, politisk och konstnärlig rationalitet behöver läsas, inte för att bara fördöma, utan även för att öppna andra möjligheter att förhålla sig till fascismen än de som hittills inte varit alltigenom lyckade.

Ovan har jag uppehållit mig vid hur före-

ställningen om förlusten av ett yttre meningsfullt sammanhang (Guds död, Intet) fött den moderna tron på människans förmåga att själv skapa mening, och hur detta satt avtryck i poesins historia. Samman med denna idé hör även tanken att det individuella får sin identitet genom sitt sammanhang. Individen blir till i och genom den sociala gemenskap den tillhör, en text, ett konstverk eller en historisk händelse får sin mening i förhållande till sin kontext. Skapandet av mening innebär också ett instiftande av sammanhang, när den givna yttre ordningen (Guds) gått förlorad. Romantikens subjektivt skapande konstnär må ha stått på intet, i opposition till det borgerligt ordnade, till industri och ekonomi, men inte i opposition till den djupare enhet som tillskrevs folket i skapandet av nationalstaten – snarare tänktes poeten uttrycka just denna enhet. Modersmålet ansågs förmedla tillhörighet, identitet och mening, som Friedrich Kittler visat.¹¹ En text som Almqvists ”Handlingar till upplysning i Manhemsförbundets Historia” utgör ur detta perspektiv ett program för ett sådant projekt, med ändamålet ”att bidra till bildandet av *äkta svenskar*”.¹² Litteraturen och modersmålet får centrala roller i ett sådant skapande, en sådan bildning av individen i *sitt* sammanhang.

En del av nationalismens arv ligger i denna bildningstankens föreställning om att individen blir till genom sitt sammanhang, och att sammanhanget blir till genom individerna. Mening, identitet och förståelse ses som beroende av givna sociala kontexter – *och* detta antas ge *rätt* till mening, identitet och förståelse. Bruno Latour har beskrivit hur dylika tankefigurer ofta fungerar kunskapslegitimerande även inom vetenskapen, hur ”det sociala” antas förklara fenomenet i sig (när det egentligen är det sociala som skulle behöva förklaras).¹³

När vi som litteraturvetare stöder våra tolkningar på kontextuella sammanhang utnyttjar också vi en sådan diskursiv tankeforms effektiva förmåga att skapa kunskap. Har vi en kontextuell förståelse av romantiken förstår vi

Almqvist bättre. Men i hur stor utsträckning legitimerar en etablerad kontext, eller en social gemenskap, identitet och mening? Vennberg avsåg sig den meningsbestämmande gemenskap som flickan i snabbköpskassan tillhörde. När måste vi på sådana sätt dekontextualisera, så att inte enbart det igenkännbart gemensamma ses som meningsfullt eller ses överhuvudtaget? När måste vi vägra en gemenskap rätten till sin sanning? När måste vi läsa poesi utanför de förväntade sammanhangen?

Fascismen driver viljan till mening, identitet och gemenskap till sin spets, vrider nihilismens meningsskapande potential in i rätten till det normala. Att bli till, (åter)födas, genom intet betyder då att träda in i en gemenskap. Viljan till identitet är också viljan till kontext, till sammanhang, och vad fascismen erbjuder är det meningsskapande som själva gemenskapen innebär, vilken stående på intet utgör viljans egen självskapade manifestation. Idén om konstnärens skapande har då förvandlats till föreställningen om ett folks instiftande vilja. Fascismen ingår på detta sätt i den moderna rationalitetens relativistiska sammanhang, utgör avslöjandets nihilistiska slutpunkt och samtidigt den starkaste tron på pånyttfödelsens möjlighet. När alla illusioner förts åt sidan finns bara gemenskapens vilja kvar, maktens och våldets rätt till vår mening, *vår* sanning och *vår* identitet.

Läser vi noggrant kommer vi att upptäcka att mycket av det vi älskar bär på sådant vi inte vill ha med att göra. Fascismen gör hemmahögrighet till alltings grund, även kunskapens. Och i detta finns en direkt koppling till den förlustens och sårets mytologi vi sett hos Almqvist och Vennberg. Foucault menar, i sina föreläsningar hållna 1975–76, att berättelsen om *oss* som förtryckts utgör en kärna i modernitetens politiska rationalitet. Från och med 1600-talet kommer sanning att förankras i tillhörighet, i *vår* rätt och kopplas till kroppar, passioner och irrationalitet, hävdar han. Någoting är beslöjat, en orättvisa, ett sår, som måste avslöjas och som

ger rätt till upprättelse.¹⁴ Foucault menar att det är ur denna nya politiska form historicismen föds, men också rasism och klasskamp, fascism och stalinism.

Foucaults vida perspektiv understryker vikten av att dekontextualisera det vi tar för givet, även sådant vi *inte* inte kan vara för. Wendy Brown har gång på gång gjort just detta, sett det autoimmuna i det hon själv står för. I *Regulating Aversion* analyserar hon hur tolerans reproducerar och beror av rådande maktordningar, och i *States of Injury* hur såret ger rätt, men hur vårdandet av såret samtidigt knyter offret till det meningsgivande traumat, till den eller det som orsakat såret, och därmed även till det system som såret beror av.¹⁵ Krav på rättvisa måste ofta artikuleras inom just den diskurs som möjliggjorde orättvisan. Detta innebär inte något förenklat avslöjande och förkastande av rättvisekrav, utan en analys och problematisering av det Brown samtidigt omfamnar. Sårets rätt och sanning utgör en av de viktigaste meningsskapande logikerna i den moderna rationalitet som innefattar inte bara konstens myter, utan även rättvisekamp och fascism.

Ur intet, ur övervinnandet av det förflutnas illusioner eller sår, föder människan själv den nya människan och det nya samhället. Så kan modernitetens relativistiska utvecklingstanke förstås. Det jag sökt beskriva i det här avsnittet är hur denna tanke också vilar på begrepp som sammanhang, kontexter och det sociala, vilka diskursivt fungerar som legitimerande utifrån tillhörighet. Så fungerar naturligtvis etablering av kunskap. Trovärdigheten av en litteraturvetares tolkningar beror av hur de förhåller sig till etablerade kontexter. Men detsamma gäller fascistens hävdande av sin sanning utifrån sin gemenskap och dess makt.

Återigen: jag vill inte säga att litteraturvetare egentligen är fascister, bara att det finns beröringspunkter. Och att frågan om hur vi ska förhålla oss till faktumet att dessa beröringspunkter finns har att göra med hur vi förstår

sammanhangens betydelse för etablering av kunskap. När får oss kontexter att se, och när gör de oss blinda?

Faran med sammanhang: de Man

Avslöjandet av Paul de Mans krigstidsjournalistik förändrade läsandet av hans texter. Debatten kring avslöjandet har sedan dess till stora delar gällt de Mans ansvar och vilka kontexter som ska gälla för att förstå det han skriver.¹⁶ Jag tänker inte ge mig in i den debatten utan som en utgångspunkt bara konstatera att de Man i texterna som publicerades under andra världskriget formulerar en bild av den europeiska litteraturhistorien som en meningsfull gemenskap hotad av främmande element, och på så sätt skriver in sig i en exkluderande gemenskap, blir till i förhållande till en interpellation, ett erbjudande om röst och identitet i ett nazistiskt sammanhang. Och steget in i det sammanhanget kan inte helt och hållet kontextualiseras bort i form av förklaringar om tidsandan eller att alla var tvungna. Ansvar finns där, avslöjandet har betydelse. Men ingen kontext kan heller ses som att den slutgiltigt bestämmer, kategoriserar och fördömer. Tror vi det slutar vi läsa noggrant, och då kanske vi missar viktiga insikter. Jag tror att jag på grund av att avslöjandet har tvingat mig att relatera de Mans texter till fascismen fått syn på sådant jag inte uppmärksammat tidigare.

Vi tror, som sagt, gärna att kontextualisering, identifiering av mening genom sammanhang, ger oss kontroll, legitimerar våra tolkningar, och att vi dessutom får våra egna identiteter genom att tillhöra gemenskaper, kulturella sammanhang. Om detta, tron på den mänskliga gemenskapens förmåga till meningskapande, är vad som förenar litteraturvetare, demokrater, sociologer och fascisterna med flera, behöver vi kanske tänka igenom denna vår gemensamma hermeneutik. Det är detta den sene de Man gör: Mänskliga gemenskaper skapar inte sin egen mening, har inte rätt till den

och kan definitivt inte kontrollera den. Så lyder hans slutsatser, och oavsett om han själv såg detta ställningstagande i relation till fascismen, eller till sitt eget kollaborativa ansvar, så står de där som en påminnelse om att låta bli att göra intet meningsfullt.

Det är detta som är kärnan i de Mans kritik av vad han kallar den estetiska ideologin. I en sen essä om Kants materialism blir det tydligt att för de Man är det frestelsen att göra intet meningsfullt som är denna ideologis farliga sida. Om Wordsworth, Shelley, Baudelaire och Mallarmé skriver han att deras dikter är ”organized around the trope of a metamorphosis of the abysmal terror, with its vertiginous yielding, its descent into the maelstrom, into the hardness of reflection”.¹⁷ Reflexionen har sedan Kant och romantiken utgjort den metod genom vilken vi trots oss kunna stå på intet och skapa mening. Hos poeterna har den dock hört samman med kritisk distans och ironi, som medvetandets sätt att påminna sig självt om att alltid stå på intet, inte tro sig kunna nå en meningsfull identitet i ett absolut sammanhang, utan bara leka. De Man pekar ändå på ”reflexionens hårdhet” – ett intet det går att stå på? – som även den en del av poesin. Och när han i sina texter ständigt insisterar på att ironins och allegorins sätt att peka på sina egna tillkortakommanden inte får tolkas som att de skapar mening ur intet, inte ska ses som nihilistiskt produktiva, utan som okontrollerbara, mekaniska och retoriska figurer, understryker han genom denna varning att poesin alltid balanserar på gränsen till att tro på sin egen meningsfullhet, alltid riskerar den fel-läsningen. Mot en sådan bakgrund går det att förstå fascismens tro på mytens meningsfullhet som just en sådan (fel)läsning av den estetiska ideologin, att den tar berättelser för sanna, tar de iscensatta performativa identiteterna på allvar, hävdar rätten till dem på grund av såret de kommer ur, utsuddar gränsen mellan estetisk lek och våldets reella politik.

De Mans författarskap utgör en noggrann

kartläggning av hur texter från Rousseau och framåt har burit på ironiska och allegoriska element som gör att de reflexivt understryker att deras representationer *aldrig* lyckas helt, meningen inte kan kontrolleras kontextuellt. I de sena texterna är det som om han inser att dessa kartläggningar ändå lästs som post-moderna, nihilistiska och reflekterande lekar med kontexter och mening, och att dessa läsningar skapat identiteten Paul de Man, den store *avslöjaren* av att allt bara är retorisk intighet, kort sagt att hans texter lästs som meningsskapande metamorfoser av det bottenlösa intet, att de kontextualiserats och lästs i enlighet med den estetiska ideologi han sökt dekonstruera. Därför måste han i dessa sena texter understryka än starkare att det varken är litteraturen eller sanningen han vill ifrågasätta utan tron på att mänskliga gemenskaper kan förankra mening, förankra fenomen som litteratur och sanning.

När de Man läser ett avsnitt hos Kant som behandlar det sublima i poetens betraktande av havet insisterar han på att det i den texten inte finns någon meningsskapande *Aufhebung* av meningslösheten, inte någon estetisk ideologi, utan bara ett seende utan reflexion, en poesi utan sammanhang. När Kant beskriver hur poeten ser havet, först som en spegel och sedan som en bottenlös avgrund, då handlar det bara om "two random events", enligt de Man.¹⁸ Poetens språk deltar inte i mimesis, reflexion eller ens perception. Det finns ingen kontext, varken i form av realismens naturaliserade sammanhang eller esteticismens mystik, som kan förankra poetens blick och ge den enhetlig mening, den är "a-referential, a-phenomenal, a-pathetic", en formalism som "entertains no notion of reference or semiosis". Den är en formalism som är så tom att den är materialism.¹⁹

De Man formulerar ingen strategi för att bemöta fascismen, han talar vare sig om den eller om sitt eget kollaborativa förflutna, men analyserna i hans texter varnar ändå för hur lätt det är att tro sig vara befriad från samröre

med den, och att man då kanske är som mest försvarslös. Litteraturens motstånd ligger för de Man inte i att den skapar mening utan i att den vägrar vara meningsfull. Ständigt *görs* den meningsfull, men den är ändå, samtidigt, okategoriserbar och omänsklig.

De sena texterna av de Man utgör en vägran att acceptera att poesi, språk, seende, *hör till* människan, att mänskliga gemenskaper förankrar mening, sammanhang och identitet då de föds ur intet. Han söker sig från det moderna semiotiska, politiska, vetenskapliga och epistemologiska system vari även fascismen ingår. Fascismen är ur det perspektivet också den alltför mänsklig, har reducerat sanning och språk till mänskliga gemenskaper när de egentligen är fullständigt ahumant okontrollerbara.

Varför återvända till Vennberg och de Man, är de inte helt enkelt passé? Har vi inte övervunnit både modernismen och dekonstruktionen? Det är farligt att tro att man övervunnit något. Risken är då stor att det kommer tillbaka och spökar, som fascismen, eller att man inte ser sina egna blindheter när man tror sig vara upplyst. Claire Colebrook har tillsammans med Tom Cohen och J. Hillis Miller under de senaste åren återvänt till de Man för att problematisera dagens diskussioner rörande antropocen, posthumanism och ekologi, och då inte minst den tro på övervinnande, "ny"-ismer och framsteg som präglar de sistnämnda.²⁰ I likhet med dem vill jag lyfta fram de Mans studier av det materiellt omänskliga språk vi *tror* oss behärska som pekande mot möjligheten att *inte* övervinna, utan förhålla oss till några av de aporier som tornar upp sig – som exempelvis den att människan nu tror sig behöva rädda jorden med hjälp av just den typ av förnuft som ställt till det – och därmed *inte* välja fascismens sätt att lösa motsägelser genom rätten att bestämma sig, om nödvändigt med våld. Dessa aporier har nämligen något att göra med de Mans insikt (!) om att insikter också bär med sig blindhet, och med Vennbergs om att " här dinglar vi alla, / liksom till fall".

Att gripa tillbaka på Vennberg och de Man handlar således inte om att försvara dem. Det är bara så att för mig som läsare och forskare öppnar avslöjandena av dem inte bara deras egna texter och min förståelse av fascismen på oväntade och konstiga sätt, utan i förlängningen öppnas även andra texter, skrivna av exempelvis Isabelle Stengers, Gayatri Spivak, Rita Felski och Toril Moi, som alla behandlar frågor om mening, förståelse och gemenskaper – även om ingen av dem, förutom Spivak, skulle hålla med mig.

Saker hänger ihop – eller inte – på lite olika sätt. Men när klimathot, massutrotning och antropocen tvingar oss att fundera över vad som gått fel, inte enbart med fascismen utan med vår moderna rationalitet i stort, då måste vi ge oss in i röriga kontexter och sammanhang. Läs sådant vi trots att vi lämnat bakom oss, inte för att finna trygghet utan för att tänka och läsa annorlunda.

Noter

- 1 Peter Luthersson, "I kulturradikalismens garderob", *Expressen*, 28 november, 2002. Att Vennberg under trettioalet tidvis hyste sympatier för nazismen har inte varit okänt. Det lyftes fram redan 1967 i Karl Erik Lagerlöfs avhandling *Den unge Karl Vennberg* (Stockholm: Bonniers, 1967). Betydelsen av Lutherssons upptäckt ligger i att han så sent som två år innan det Vennberg såg som sin egentliga debut fortfarande kunde publicera sig i en nazistiskt anstruken tidskrift. Ortwin de Graef har sammanfattat sin syn på de Mans krigstidsjournalistik i *Serenity in Crisis: A Preface to Paul de Man, 1939–1960* (Lincoln: Univ. of Nebraska Press, 1993). Upptäckten av artiklarna skedde 1987, under de Graefs arbete med sin doktorsavhandling, och genomslaget kom redan då.
- 2 Jacques Derrida, "Plato's Pharmacy", *Dissemination*, övers. Barbara Johnson (Chicago: University of Chicago Press, 1981), 63–171.
- 3 Michel Foucault, "Power and Strategies", *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*, red. Colin Gordon (Brighton: Harvester P., 1980), 139.
- 4 Foucault, "Power and Strategies", 139.
- 5 Foucault, "The Subject and Power", *Power: Essential Works of Michel Foucault 1954–1985*, red. James Faubion (New York: The New Press, 2000), 328.
- 6 C.J.L. Almqvist, "Skaldens natt", *Samlade verk 8: Törnrosens bok: duodesupplagan, bd 8–11*, red. Bertil Romberg (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet i samarbete med Almqvistsällskapet, 1996), 316.
- 7 Anders Olsson, *Läsningar av Intet* (Stockholm: Bonniers, 2000).
- 8 Roger Griffin, *Modernism and Fascism: The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007).
- 9 Karl Vennberg, "Klassisk prolog", *Halmfackla* (Stockholm: Bonniers, 1944), 9–15.
- 10 Karl Vennberg, "Flickan i snabbköpet", *Längtan till Egypten* (Stockholm: Bonniers, 1987), 55f.
- 11 Friedrich Kittler, *Nedskrivningssystem 1800–1900*, övers. Tommy Andersson (Göteborg: Glänta, 2012).
- 12 C.J.L. Almqvist, "Handlingar till upplysning i Manhemsförbundets Historia", *Samlade verk 2: Tryckta verk 1814–1822*, red. Paula Henriks-son (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet i samarbete med Almqvistsällskapet, 2017), 98.
- 13 Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor – Network – Theory* (Oxford: University Press, 2005), 24ff.
- 14 Michel Foucault, "Samhället måste försvaras": *Collège de France 1975–1976*, övers. Karl Lydén (Hägersten: Tankekraft, 2008), 58ff.
- 15 Wendy Brown, *Regulating Aversion: Tolerance in the Age of Identity and Empire* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 2006); *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1995).
- 16 Se Louis Menand, "The De Man Case: Does a Critic's Past Explain his Criticism?", *The New Yorker*, 24 mars, 2014.

- 17 Paul de Man, "Kant's Materialism", *Aesthetic Ideology*, red. Andrzej Warminski (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1997), 127.
18 de Man, "Kant's Materialism", 127.
19 de Man, "Kant's Materialism", 128.
20 Tom Cohen, Claire Colebrook & J. Hillis

Miller with a manuscript by Paul de Man, *Theory and the Disappearing Future: On de Man, on Benjamin* (London: Routledge, 2012); Tom Cohen, Claire Colebrook & J. Hillis Miller, *Twilight of the Anthropocene Idols* (London: Open Humanities Press, 2016).

Summary

Revealed? On Karl Vennberg, Paul de Man, Literature and Fascism

Fascism uses ideas that it shares with other modern and contemporary scientific, political and artistic rationalities. Not least, a particular view of meaning-making as dependent on belonging ties it together with one of the most basic ways that modern society understands identities and communities. This article puts texts by Karl Vennberg and Paul de Man in relation to these contexts. The revelations of their connections to fascism

change the way we read their texts. But how does it change? How should it change? And what significance can this change have for our understanding of the relationship between literature and fascism? The article discusses these issues in relation to some texts by the two, in which they present poetry as a refusal to accept that meaning would depend on belonging to a community.

Keywords: Fascism, modern rationality, modernism, meaning